

Gränser och gränsöverskridanden

Om möten mellan västerländsk kultur och österländsk filosofi

Jan Bärmark, professor i vetenskapsteori

I en globaliserad värld behöver vi alltmer gränsöverskridare. Men gränsöverskridanden är inte lätta. Det finns en rad problem på vägen. Självreflektion är på sin plats. Inget möte är förutsättningslöst. Ögat ser, men ser inte sig själv. Vi ser, men ser inte de av förutfattade meningar, erfarenheter, minnen och begär färgade glasögon genom vilka vi ser. Först i mötet med människor som ser, tänker och känner annorlunda upptäcker vi våra glasögon. Vi behöver därför andra för att upptäcka vårt eget tänkandes gränser. Det är endast genom att överskrida gränserna för vår livsform som vi kan veta vilka vi är. Utan dessa gränsöverskridande erfarenheter förblir vi fångar i vår etnocentriska, självtillräckliga värld.

I vår spontana geografi befinner vi oss alla i världens mitt. Utanför våra gränser finns de andra. Det är vi och de. Gränserna har för västerlänningen dragits mellan den upplysta, civiliserade, progressiva världen och den outvecklade, primitiva, fanatiska världen. Bonga bonga brukade man förr kalla de andra ociviliserade för. På vår sida av gränsen finns logiken, förnuftet och vetenskapen. På andra sidan gränsen finns dogmatiska religioner, vidskepelse och oförnuft. Så drar den eurocentriska människan sina gränser. Etnocentrismen förekommer inte bara i väst. En tibetansk lama funderar över den popularitet den tibetanska buddhismen har i väst. Att ni västerlänningar vill lära er vår filosofi är begripligt med tanke på att den är så djup. Men vad kan vi ha för intresse att lära västerländsk filosofi? Er filosofi, som inte syftar till upplysningen, är ju bara en lek med ord.

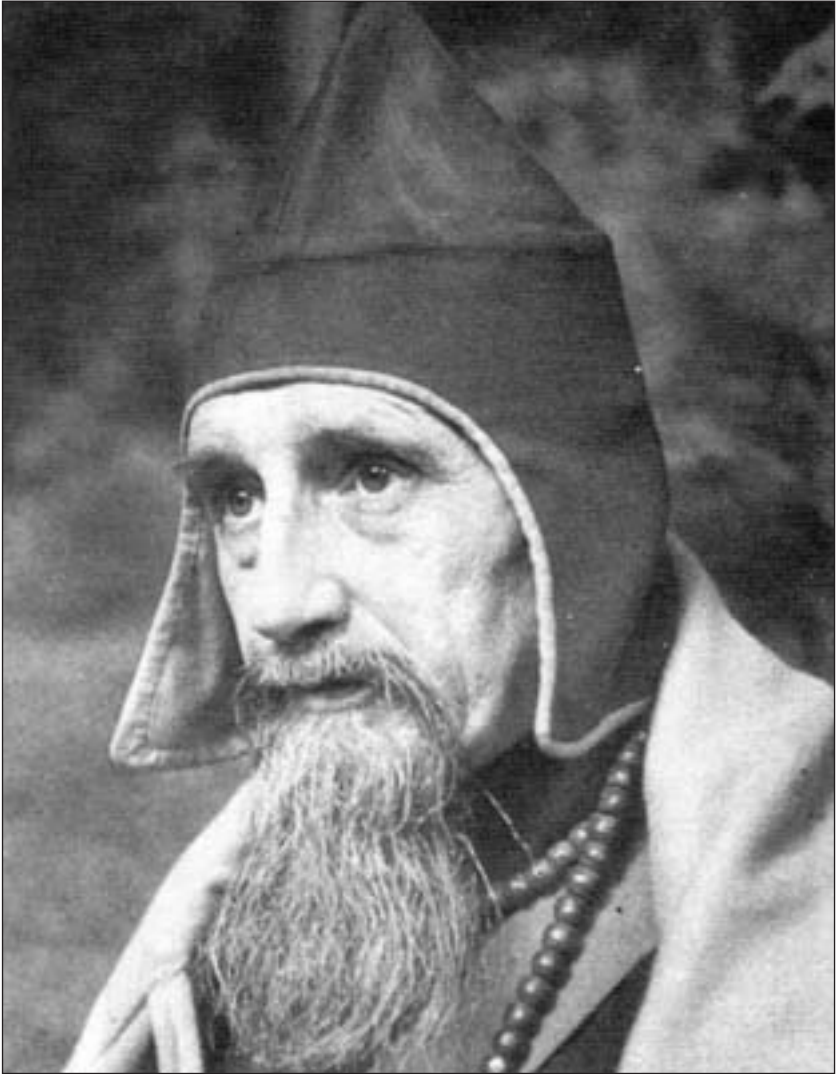
Vad som finns där på andra sidan av det välkändas gränser lockar till fantasier. Allt det vi längtar efter och drömmer om kan vi fantisera finns på andra sidan gränsen. Bortom horisonten finns Shangri la. Vi har visserligen kultur och civilisation, men på andra sidan gränsen finns kanske ändå något vi förträngt och förlorat i vår kultiverade värld. Antropologen

Margaret Mead begav sig till Samoaöarna för att leta efter en av kulturen otämjd, friare sexualitet. Mead såg mycket riktigt det hon åkte dit för att se. Om hon själv kunde delta i denna friare sexualitet är mindre känt. Heinrich Himmler skickade 1939 en expedition till Tibet för att spåra upp ur-ariern. Skallar mättes och mängder av film togs. Ur-ariern liksom Meads lycklige vilde lyste med sin frånvaro.

För tjugofem år sedan myntade Edward Said uttrycket ”orientalism”. Orientalismen innebär ett förtingligande av den andra kulturen. Andra kulturer reduceras till entydiga schabloner. Orientalismen har två sidor, eurocentrismen och romanticismen. Eurocentrismen ser i andra kulturer en spegel. Inom den egna kulturens gränser finns det positiva. På andra sidan gränsen finns det dogmatiska, det irrationella, det vilda, opålitliga, ovetenskapliga, religiösa. Listan kan göras lång. Också romanticismen är ett reifierande. Den andra kulturen höjs nu till skyarna. Tibet är kanske i högre grad än många andra kulturer en arena för fantasier om ett förlorat paradiset. Ett paradiset som nu kineserna håller på att utplåna. Kineserna har nämligen bestämt sig för hur det tibetanska paradiset skall vara beskaffat. För många västerlänningar är det i Tibet de verkligt godhjärtade och närmast okroppsligt andliga människorna står att finna. Kineserna, däremot, ser tibetanerna som vilda, vidskepliga, översexuella, primitiva, smutsiga. Tack vare den kinesiska ”befrielsen” kan de nu bli kultiverade, dvs. mer lika kineserna.

Den italienske tibetologen Giuseppe Tucci (1894–1984) företog många resor till Tibet. I hans texter lever eurocentrism och romanticism sida vid sida. Han förvånades över hur harmoniska och lyckliga tibetanerna var. Här fanns något han saknade i sin egen materialistiska och mekaniska kultur. Tibeterna levde liksom i en annan tidsdimension och därför var de också mer barnsliga än människorna i hans egen kultur. Hos Tucci finns denna pendling mellan romanticism och etnocentrism. Å ena sidan är den andra kulturen något extraordinärt, men å andra sidan kan den inte mäta sig med västerländska mått. Vi i den upplysta världen kan plocka russinerna från de andra kulturerna. Sedan har vi allt. Skulle vi dessutom ha aningen mer ödmjukhet vore vi helt perfekta.

Alexandra David Néel (1868–1969) har i en rad böcker skildrat sina resor i Tibet. Hon använder ironi och humor när hon skildrar hur hon både är en europeisk, skeptisk åskådare och en fullt kompetent deltagare i den

Lama Anagarika Govinda

tibetanska kulturen. Ofta kan hon börja med att beskriva någon primitiv och irrationell sedvänja tibetanerna har för att i nästa stund för läsaren avslöja att hon minsann själv provat på denna sedvänja. Så menar de tibetanska buddhisterna att man genom vissa meditationer kan höja kroppstemperaturen och därmed kunna tåla stark kyla. Först någon ironisk kommentar till denna märkliga tro och därefter en bekännelse från en mycket stolt NéI att hon numera själv helt behärskar denna typ av meditationer. Jag blev inte ens förkyld konstaterar hon nonchalant. Genom Alexandra David Néls skickliga balansakt får vi för en stund känslan att ha en fot i vardera kulturen. Alexandra lärde känna den tibetanska kulturen, levde som buddhist bland buddhister, men valde att sedan återvända till Frankrike visserligen djupt påverkad men inte förvandlad. Hon fortfor att vara den ironiska Alexandra under hela sitt 101-åriga liv. I hennes fotspår följde en tysk med namnet Ernst Lothar Hoffman (1898–1985). Mötet med Tibet och den tibetanska buddhismen gjorde ett så djupt intryck på honom att han tilldelade sig själv titeln lama. Han lämnade sin gamla identitet och var nu lama Anagarika Govinda. Han ägnade resten av sitt liv åt att försöka förmedla den visdom hans gränsöverskridande lett till.

Mest läst av alla är troligen Lobsang Rampa och hans många böcker i vilka han skildrar en lamas liv i Tibet. Trots att det tidigt avslöjades att han inte var lama och aldrig satt sin fot i Tibet fortsatte hans framgångar. Rampa gav läsarna vad de ville ha. Romanticism.

Den analytiske psykologen Carl-Gustaf Jung (1875–1961) skrev entusiastiskt om den djupa visdom som finns inom den asiatiska kulturens gränser. Här finns inte vår kulturs ytliga extroverta hållning. Istället har man i den österländska kulturen, liksom Jung själv, utforskat den inre verkligheten. Vi västerlänningar har mycket att lära här. Ändå avråder Jung oss att gå över gränsen till denna andliga, introverta kultur. Vårt psyke är helt enkelt inte lämpat för sådana gränsöverskridanden menade han. Det ”österländska kynnet” är i grunden främmande för oss.

Lockelsen finns att gå över gränsen. Att införliva något av det andra och därmed berika sin livsvärld. På samma gång finns en djup ambivalens. Överskridanden av gränser hotar jagets gränser. Gamla och invanda strukturer måste upplösas och ersättas av nya. Därför förenklar vi. Det som finns på andra sidan gränsen är oftast sämre eller bättre, men sällan mer komplext. Gränsdraganden är ofta, som i de exempel vi tagit upp, absoluta.

De är bättre eller sämre. Vi står vid gränsen och fantiserar om vad som finns där på andra sidan. Carl-Gustaf Jung besökte visserligen Indien men undvek noga, som han skriver i sin självbiografi, alla personliga kontakter som skulle kunna påverka honom. Han fruktade att han skulle uppslukas av intrycken från den andra sidan den egna kulturens gräns. Han var rädd för de omedvetna fantasier detta skulle väcka. I den polsk-engelske antropologen Bronislaw Malinowskis postuma dagböcker kan man läsa om hans hemliga fantasier väckta av åsynen av unga, vackra och nakna kvinnor. För säkerhets skull överger Malinowski ibland engelskan och skriver på polska. De primitiva kvinnorna, som han skriver, väcker visserligen åtrå, men att gå från fantasi till handling var honom helt främmande. Då hade han ju överskridit gränsen för vad som är vetenskapligt acceptabelt. Som forskare får han nöja sig med att vara skoptofil.

Vetenskapen känner inga gränser heter det. Dess rationalitet är universell. Och ändå. Vad som är högsta allvar i Edinburgh är bara ett skämt i Paris. I vetenskapens värld finns något man kallar ”gränsarbete” (*boundary work*). Det handlar om att slå vakt om gränserna för vad som är vetenskapligt legitimt, vad som kan tänkas få existera inom den egna disciplinens gränser och vad som skall förvisas. Forskare bevakar ängsligt sina revir och släpper ogärna någon obehörig över gränserna. Det tvärvetenskapliga samarbetet över ämnesgränserna erbjuder möjligheter till gränsöverskridanden och med dem självinsikter. Revirtänkandet är tvärvetenskapens fiende.

Det finns forskare som ser sin mission i att vara gränsvakter. För dem är det en enkel uppgift att dra en gräns mellan det rationella och det irrationella. De klara gränser de tänker sig finns bara under deras egna naglar. För att bli accepterad och få passera måste man kunna tänka, tala och skriva på det sätt gränsvakten igenkänner som vetenskapligt. Och vetenskapen uppfattas som eurocentrisk. Utanför det västerländska, vetenskapliga tänkandets gränser finns bara det stora mörker i vilket alla kor är svarta. På andra sidan gränsen är tänkandet färgat av kulturella, sociala och historiska fördomar. Vi, däremot, ser verkligheten som den är. Så tänker gränsvakten. Men, det finns inget kunskapsteoretiskt Schweiz. Inget neutralt seende och tänkande. Vårt tänkande är inte mindre etniskt än de andras.

Att uppsöka och utforska verkligheter bortom våra gränser betyder inte att vi själva blir gränslösa. Av insikten att gränser inte är absoluta följer inte slutsatsen att de saknar all form av existens. Det gäller såväl yttre som inre

gränser. I psykoterapien händer det att de psykiska gränserna mellan analytiker och analysrad och mellan medvetet och omedvetet för stunden upphör och en samfäll personlighet uppstår. Poängen är att lära känna verkligheten på den psykotiska sidan. Inte att uppslukas av den. Terapeuten måste kunna ha kvar en fot på vardera sidan gränsen. Gränsen mellan frisk och sjuk är hos alla tunn. Alldeles under ytan på det friska psyket finns det främmande. Det kaotiska och psykotiska finns alldeles på gränsen till de medvetandetilstånd vi kallar normalitet. En till synes oansenlig händelse och vi tar steget över gränsen. Pionjörerna i psykiatri är medvetandets gränsöverskridare. De rör sig hemvant mellan de olika psykiska världarna.

Vi behöver närhet och distans för att lära något från gränserfarenheter. Hur skall vi kunna dela med oss av våra insikter om inte vi hade ett fotfäste kvar på den egna sidan gränsen. Vi provar den andra kulturens kappa, men behåller vår gamla. Gränsöverskridanden är en balansakt mellan närhet och distans, öppenhet och slutenhet. Vi måste vara tillräckligt nära och öppna för att bli påverkade, men också tillräckligt distanserade och slutna för att bibehålla vår förmåga till reflektion. Det handlar om en spänning mellan en lust att lyssna och en närhet till tvivel. I lyssnandet finns lusten att smaka, känna, beröra, pröva, på djupet erfara och komma mycket nära det man känner lust till. Närheten till tvivel är önskan att lära från lyssnandet. Nu kommer vår egen gamla kappa till pass. Vi vill inte gå tomhänta när vi kommer tillbaka från andra sidan gränsen. Skall vi på djupet lära något från andra kulturers filosofi eller religion duger det inte att vi beger oss över gränsen som andliga turister. Det handlar om ett långsiktigt och mödosamt arbete att införliva och integrera det främmande med vårt redan välbekanta.